

Om forord i norske abc-bøker i 200 år

Av Dagrun Skjelbred

Artikkelen er en diakron studie av forord i lærebøker beregnet på den obligatoriske skolen i Norge. Forord er en type veiledende tekst som kan bidra til å kaste lys over hvordan et læreverk er tenkt implementert i skolen, og hvilken rolle lærer og elev er ment å fylle i arbeidet med læreverket. I et historisk perspektiv er de veiledende tekstene interessante fordi de kan speile den didaktiske og metodiske utviklingen over tid. Ved å gjøre tre nedslag i forord i abc-bøker er formålet å vise hvordan en studie av veiledende tekster kan belyse noen sider ved lærer- og elevrollen, og ved leseopp-læringsmetodikken i denne perioden.

Innledning og begrunnelse

Texter till lärare påverkar hans eller hennes uppfattning om vad som är att betrakta som god sed, beprövad erfarenhet och vetenskapligt grundad kunskap, och de påverkar arbetsplaneringen – förmodligen också de aktiviteter som faktisk kommer till stand i klassrummet.¹

Utsagnet ovenfor tilhører den svenske læremiddelforskeren Staffan Selander. Hans observasjon framstår som riktig og viktig; det er god grunn til å interessere seg for veiledende tekster som ledsager læremidler. Slike tekster kan være metodikkbøker og veiledninger som inngår i en læremiddelpakke, men de kan også være plassert direkte i elevenes bøker, som for- eller etterord. De er brukstekster i skolehverdagen som formidler forfatterens intensjoner og dermed en forståelse av hvordan læreboken skal/kan tolkes og brukes.

Veiledende tekster kan imidlertid også være nyttige kilder når bildet av fortidens skole skal tegnes. De synliggjør både hvordan pedagogisk og didaktisk forskning implementeres i skolen i ulike perioder, de er konkretiseringer av de enkelte skolefagenes didaktiske og metodiske utvikling, og de gir innsyn i fag- og skoledebatten i sin samtid. Slik sett gir de en inngang til studiet av utdanningshistorie og faghistorie, og til endringer i elev- og lærerrollen. De er også interes-

¹ Selander 1994: 46.

sante kilder når en vil studere hvordan læremidlene har utviklet seg over tid, både i et bokhistorisk og et teksthistorisk perspektiv. Denne artikkelen er en teksthistorisk studie der formålet er å vise at veiledende tekster til lærebøker er en kilde som kan bidra til å underbygge, og kanskje også nyansere og komplettere den historiske fortellingen om skolen og dens utvikling.

Materialet

I et bokhistorisk perspektiv har de veiledende tekstene endret seg fra å være for- og etterord i elevenes bøker, til å bli omfattende, selvstendige tekster, realisert på papir eller skjerm. Materialet i denne artikkelen er den eldste varianten, nemlig forord, nærmere bestemt et utvalg forord i abc-bøker utgitt i Norge i en periode på ca. 200 år. Abc-bøker var, ved siden av kristendomsfagets katekisme og forklaring, de eldste lærebøkene i den obligatoriske skolen. Lese- og lærebøker i andre fag var forholdsvis få fram til et godt stykke inn på 1800-tallet.²

Abc-bøker er en tekstkategori som benyttes i den grunnleggende leseopplæringen, de introduserer bokstavene i alfabetisk eller pedagogisk rekkefølge, de er bygd opp med utgangspunkt i en leseopplæringsmetodikk og har en progresjon der tekstene blir mer krevende utover i boken. De bør ikke forveksles med lesebøker, som er de bøkene som benyttes etter at elevene har knekket lesekoden og kan lese.³

Analytisk tilnærming og teoretisk forankring

Forord og andre veiledende tekster kan, med den franske strukturalisten Gerald Genette, kalles *paratekster*,⁴ de gir føringer for hvordan teksten de forholder seg til, kan/skal leses, og de posisjonerer dermed både forfatter og leser i relasjon til teksten. Min analytiske tilnærming er å beskrive hvordan forfatteren posisjonerer seg selv og sin leser ved å undersøke hvem han vender seg til, hvilken posisjon han selv inntar, og hvilken rolle han tildeler sin leser. Ved å gjøre noen dykk i materialet skal vi se hvordan forholdet mellom forfatteren og hans lesere endrer seg, og relatere disse endringene til didaktiske og metodiske endringer og debatter om den obligatoriske skolen og dens lærebøker. Følgende problemstilling skal belyses: Hvordan gjenspeiles endringer i elev- og lærerrollen og de didaktiske og metodiske endringene i et utvalg veiledende tekster som har fulgt den obligatoriske skolens lærebøker?

Parateksten forord kan bidra til en forståelse både av den konkrete teksten den er en paratekst til, men også av tekstens kontekst, for tekster inngår også i en større kontekst. Tekster kan dermed ikke studeres isolert, de får ikke bare mening ut fra det som sies i teksten og dens paratekster, men også ut fra konteksten. Med

² Skjelbred et al. 2017.

³ For en nærmere definisjon av abc-bøker, se Skjelbred 1999: 29.

⁴ Genette 1997 [1987].

utgangspunkt i en diskursanalytisk forståelse av tekster og tekstanalyse kan vi si at tekster er påvirket av det samfunnet de blir til i, og de påvirker også selv dette samfunnet.⁵ Ikke minst i en diakron studie er tekstens kontekst viktig, fordi den rommer både en konkret situasjonskontekst og en kulturkontekst.⁶ Innledningsvis skal derfor noen sider ved den konteksten som abc-bøkene og deres forord inngår i, skisseres, avgrenset til forhold som angår abc-bokens rolle og brukere, med særlig vekt på lærerne, utviklingen av leseopplæringsmetodikken og ideologiske forhold knyttet til leseopplæringen i den obligatoriske skolen.

Skolehistorisk kontekst

Den norske allmueskolen var fra starten en omgangsskole. Den var en *menighets-skole*,⁷ som ble avsluttet med konfirmasjonen som en slags eksamen, og der fagene, ved siden av kristendomskunnskap, var lesing, regning og skriving. Lærerne var i liten grad utdannet, de var utvalgt av prestene, og kravene for å bli lærer var relativt beskjedne; skoleholderen skulle kjenne sin barnelærdom, ha god vandel og være lese- og skrivekyndig.⁸ Om disse kravene ble oppfylt, er usikkert; trolig kunne de som ble godkjent til å være lærere, lese, men skriveferdighetene var det ifølge skolehistorikeren Knut Tveit verre med.⁹

Allmueskolens lærebøker var få, de var i all hovedsak trykket i Danmark og var, foruten Pontoppidans forklaring og katekismen, som nevnt abc-bøker. De fleste av disse var såkalt katekisme-abc-er som var svært lik Luthers lille katekisme med noen unntak.¹⁰ Abc-bøkene var bygd på stavelesemetoden, som var den dominerende leseopplæringsmetodikken i hele Europa fram til et stykke inn på 1800-tallet. Den gikk ut på at barna først lærte navnet på alle bokstavene i alfabetisk rekkefølge, deretter øvde de på å gjenkjenne stavelser; ”ab-eb-ib-ob-ub”¹¹ osv., før de begynte å lese hele ord og tekster.

⁵ Fairclough 1995, 2015 [2001]; Halliday & Matthiessen 2004 o.a.

⁶ Asdal, Gundersen, & Jordheim, 2008; Maagerø 2005.

⁷ Haraldsø 1989.

⁸ I forordningen hvor den dansk-norske kongen Kristian VI innførte allmueskolen i 1739, ble prestene pålagt å undersøke om den kommende skoleholder oppfylte følgende krav: han skulle forstå sin katekisme og ”den rette Saliggjørelsens Orden”, han måtte ha gode ”Testamonia”, han skulle selv kunne lese, skrive, regne og stave ”orthographiscé Dansk”, og han skulle kunne under-vise i disse disiplinene ”saa got, som i hans Skole behøves [---]”. Forordning 1739: § 10.

⁹ Tveit 2009.

¹⁰ Skjelbred 1999: 62-66.

¹¹ Anonym 1804: upag.

Vi vet at hjemmeundervisningen stod sterkt i alle de nordiske landene.¹² Det var vanlig at foreldrene, kanskje særlig mødrene, hadde lært sine barn i alle fall bokstavene og å trekke sammen til stavelser. Det ble sett på som en skam å komme på skolen uten å kjenne sin ABC.¹³

Mye skjedde skolen i Norge, som i de andre nordiske landene, i løpet av 1800-tallet. Fastskele ble innført med allmueskeleloven i 1860, og det ble bygget nye skolehus over hele landet.¹⁴ Skolens innhold og mandat endret seg. Fra å være en menighetsskole ble skolen nå en skole med flere verdslige fag, en skole for ”borgerlig Dannelse og borgerlig Liv”, slik det ble uttrykt da Stortinget debat-

¹² For en mer detaljert framstilling, se bl.a. Skjelbred 2008, Johansson 1977.

¹³ Se for eksempel Feragen 1860: 206.

¹⁴ Dokka 1967: 207-211.

terte loven i 1860.¹⁵ Men dette var omstridt, mange mente nok, at skolens mandat fremdeles skulle være å lære elevene kristendomskunnskap og lesing. Skolen og lærebøkene ble arena for en kultur- og verdikamp på mange plan i siste halvdel av 1800-tallet.¹⁶

Abc-bok, katekisme og forklaring hadde dominert lærebokmarkedet, men utover på 1800-tallet kom det en rekke lesebøker som skulle benyttes i skolen, når elevene hadde knekket lesekoden og kunne lese.¹⁷ I tillegg ble nye fag som geografi, historie og naturfag innført i skolen, først gjennom ”en passende Læsebog” med allmueskoleloven i 1860¹⁸, og senere som egne fag med folkeskoleloven i 1889. De nye fagene krevde lærebøker. Abc-boken beholdt imidlertid sin helt sentrale plass som *barnets første bok*, og den boken som skulle føre barnet inn i skriftkulturen, og det har den gjort siden.

Etter hvert ble en ny leseopplæringsmetodikk kjent. Mens den tidligere stavesesmetoden presenterte bokstavene i alfabetisk rekkefølge, introduserte den nye lydmetoden dem ut fra deres lydlige kvalitet, og man benyttet bokstavens lyd som b', d', f', og ikke dens navn: be, de, ef, i bokstavintroduksjonen. Lydmetoden ble gjerne kombinert med skrive-lesemetoden ved at elevene lærte å skrive bokstavene samtidig som de lærte å lese dem. Mange abc-bøker ble etter hvert laget utfra denne metodikken, og det var også den som lærerne møtte på seminarene. Fra ca. 1850 ble det nemlig opprettet en rekke lærerseminarer, slik at lærerutdanningen for alvor kom i gang. Lærerne hadde fått sine egne fagblader der blant annet leseopplæringsmetodikk ble diskutert, de hadde fått høyere status og ble etter hvert langt mer standsbevisste.¹⁹

Men den såkalt nye leseopplæringsmetodikken var omstridt, blant annet fordi den skapte avstand til hjemmenes leseopplæring, hvor foreldrene som rimelig er, lærte sine barn å lese etter den gamle og velkjente stavesesmetoden. Forholdet til hjemmene var derfor et viktig moment i metodediskusjonen på slutten av 1800-tallet. Enkelte abc-bokforfattere rådet til at man burde ”tale et fornøftig Ord med Foreldrene om det Gavnliges i, at de sendte deres Børn i Skolen, ganske uforberedte i Læsning, for at denne kunde indøves rigtig fra først af og blive til sand nytte for Barnet” het det for eksempel i et etterord i den abc-boken som introduserte lyd-metoden kombinert med skrive-lesemetoden i Norge.²⁰ Andre derimot mente at man måtte spille på lag med hjemmene.²¹ Striden om leseopp-

¹⁵ Johan Sverdrup, referert i *Den norske Folkeskole 1860*.

¹⁶ Striden om P.A. Jensens *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* som kom ut i 1863, utløste for eksempel en av de største kulturkonflikter i Norge. Skjelbred et al. 2017, Steinfeld, 1986.

¹⁷ To sentrale verk her er P.A. Jensens *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet*, utgitt 1863 og Nordahl Rolfsens fembindsverk *Lesebok for folkeskolen* som kom ut i perioden 1892-1895.

¹⁸ Lov om Almueskolevæsenet 1860: 4.

¹⁹ Thuen 2017: 79-81.

²⁰ Smith [1849], upag. etterord.

²¹ Hofstad 1872. Se også Skjelbred 2010: 64-67.

læringsmetodikk, hjemmenes rolle i leseopplæringen og den generelle kulturstriden på slutten av 1800-tallet førte til at det ble gitt ut svært mange abc-bøker i denne perioden, og mange flere enn både før og senere.²²

Går vi til 1900-tallets skole, ser vi at mye av den pedagogiske tenkningen, også i Norge, var preget av det som kaltes reformpedagogikk. Normalplanen i 1939 innførte ”elevaktivitetens prinsipp”²³ bygd på ideer fra blant annet den amerikanske pedagogen John Dewey. Hans slagord *learning by doing* har hatt sterkt gjennomslag, kanskje først og fremst på ideologinivå, men etter hvert også i skolens praksis,²⁴ og skolen har, i alle fall fra 1970-tallet vært preget av det morsmålsdidaktikeren Laila Aase har kalt en elevdiskurs,²⁵ dvs. at skolen i vesentlig grad har vektlagt elevenes interesser og forutsetninger når det gjelder stoffutvalg og arbeidsmåter. Dette har læremidlene også vært preget av.

Leseopplæringen var mye debattert på 1980- og 1990-tallet. Ett utslag av en mer elevorientert tilnærming til leseopplæringen, var nemlig at abc-bøkene ble mindre preget av langsom progresjon og spesialpedagogisk tenkning, slik de for eksempel var på 1960- og 1970-tallet. En vektla i større grad at progresjon og tekstutvalg skulle tilpasses den enkelte elev, tekstene skulle være varierte og ”meningsfylte”,²⁶ slik at alle skulle møte interessante og leselystfremmende tekster på sitt nivå, ikke bare øvetekster av typen ”mus i mur” og ”eli ser lam”.²⁷ Men pendelen svingte, og kritikken av det som omtaltes som vanskelige abc-bøker, ble etter hvert omfattende, og rundt år 2000 ble det utgitt en rekke abc-bøker med øvetekster og langsom progresjon.²⁸

Ikke overraskende er mye endret på 200 år både når det gjelder elev- og lærerrollen, abc-bøker og leseopplæringsmetodikk. Med utgangspunkt i denne endringsbeskrivelsen, skal vi se på et utvalg forord i abc-bøker ved å gjøre tre dykk i materialet, henholdsvis i perioden rundt århundreskiftene 1800, 1900 og 2000. De tre nedslagene kan begrunnes ut fra at det i alle de tre periodene stod strid om leseopplæringsmaterieell og metoder. For selv om mye er endret, er det et gjennomgående trekk at abc-bøker har vært omstridte bøker både med tanke på tekstutvalg, metodikk og lærer- og elevrollen. Tidlig på 1800-tallet da fikk vi de første abc-bøkene utgitt i Norge, var spørsmålet om en skulle benytte religiøse eller verdslige tekster i leseopplæringen. I perioden før år 1900 stod striden både om leseopplæringsmetodikk og om tekstvalg. På slutten av 1900-tallet var det igjen strid om leseopplæringsmetodikken, og spørsmål knyttet til tekstenes vanske-

²² Forklaringer på dette diskuteres i Skjelbred 1999: 45-47.

²³ Normalplan 1939: 15

²⁴ Skjelbred et al. 2017.

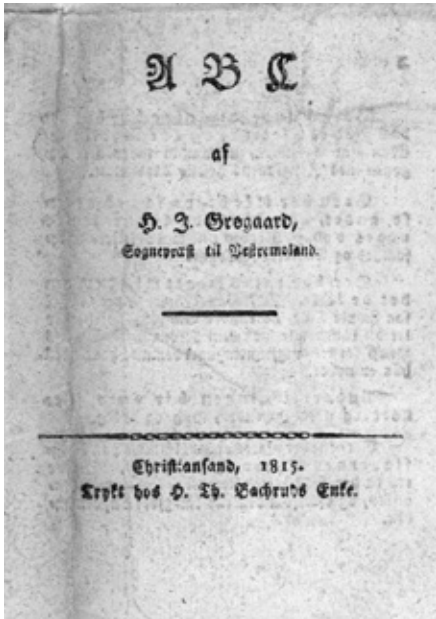
²⁵ Aase 2015.

²⁶ Mønsterplan 1987: 133.

²⁷ Eksempelet er hentet fra Vormeland 1970: 36, 33, men lignende eksempler finnes i mange abc-bøker fra denne tiden.

²⁸ Kulbrandstad 2018: 131-136, Skjelbred, 2010: 85-86.

grad var sentralt. Det er ikke urimelig å tenke seg, at lærer- og elevrollen i forordene ble ekstra synlige når det stod strid om leseopplæringen.

*Grøgaards abc er liten,
formatet er bare 10 x 8 cm.*

Belærende forord ca. år 1800

Den norske skolen var som nevnt i all hovedsak forsynt med lærebøker trykket i Danmark. Men dette endret seg gradvis fra slutten av 1700-tallet. I perioden fra den første norske abc-boken ble utgitt i 1777 og fram til 1830, kom det ut i alt ni abc-bøker med sikker årstallangivelse, alle selvfølgelig på dansk språk.²⁹ Fire av disse har et forord.³⁰ En av disse er en liten abc-bok på 32 sider uten illustrasjoner med tittelen *ABC*, skrevet av prosten Hans Jacob Grøgaard. De fleste abc-bøkene som var i bruk i allmueskolens første tid, var katekismeabc-er, men denne boken er en av de første opplysningsabc-ene, den har ingen religiøse tekster, svært få moraliserende eksempelfortellinger, men mye informerende sakprosa av ty-

pen ”Sneens Farve er hvid. Kul og Sod have en sort Farve. Græsset er grønt...”³¹ Den ble utgitt første gang i 1815, og kom i mange opplag utover på 1800-tallet.

I sin Fortale på litt over to sider vender forfatteren seg til en voksen leser, argumenterende og distansert og i et abstrakt språk: ”Børns Undervisning bør begyndes med det letteste og forstaaeligste. Man gjør tvertimod, naar man lader dem begynde med Religionens høieste Lærdomme”³² Her argumenterer forfatteren indirekte mot katekismeabc-ene som var de vanlig brukte. Han benytter passiv ”Børns Undervisning bør begyndes...”, og det upersonlige *man*: ”Man gjør tvertimod...” Det upersonlige pronomenet *man* går igjen i nesten alle setninger:

²⁹ Skjelbred 1999: 74.

³⁰ To av disse er nesten identiske, da de forekommer i to forskjellige bøker av samme forfatter; en for Drængebørn og en for Pigebørn. Kildal 1804, 1806. Det tredje er fra en utgave av Thonboes *Abc til Brug i Almueskoler*, den kom ut i København første gang i 1801 og ble trykket i Norge i 1814. Forordet er utelukkende en begrunnelse fra den norske forleggeren for hvorfor boken er utgitt i Norge. Thonboe 1814.

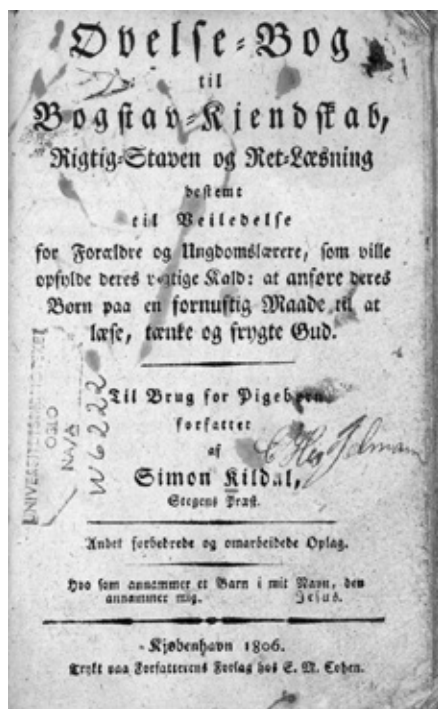
³¹ Grøgaard 1815: 21.

³² *ibid*: 2.

”Man bør fra Begyndelsen vaage over, at de [Børnene] handle vel med Bøger.” Også den passive formen av verb forekommer ofte: ”Det bør tales meget med dem [Børnene] om det læste.” Svært ofte benytter forfatteren verbet bør: ”Børnene bør gjøre oppmerksomme paa...”, ”Undervisningen bør være fornøielig uden Skjenden, Hug og Slag.”³³ Grøgaard framstår med instruksjoner og råd, og er lite dialogisk i sin form. Forordet synliggjør en avstand mellom forfatter og leser, Grøgaard er presten som vet best, og forfatteren som gir konkrete og praktiske råd til bokens brukere.

I det andre forordet inntar forfatteren en noe annen rolle. Presten Simon Kildals abc-bøker for henholdsvis *Drængebørn* fra 1804 og for *Pigebørn* fra 1806³⁴ er to uvanlige abc-bøkene av mange grunner, blant annet benytter forfatteren dialektord fra barnas eget talespråk, noe som var helt uvanlig i en tid da dansk var det skriftspråket norske barn møtte i skolen. Kildals bøker er på 72 sider og helt uten illustrasjoner. Foruten de tradisjonelle bokstavintroduksjonen består de av mange moraliserende eksempelfortellinger, men de har også noen sakprosaekster.

*Bokens fullstendige tittel er: Øvelse-Bog til Bogstav-Kjendskab, Rigtig Staven og Retlæsning, bestemt til Veiledelse for Forældre og Ungdomslærere, som ville opfylde deres vigtige Kald; at anføre Børn paa en fornuftig Maade til at læse, tænke og frygte Gud. Til Brug for Pigebørn.*³⁵

Kildals forord utgjør litt over en tettskreven side og har tittelen ”Forerindring til Forældre og Ungdoms Lærere”. Som nevnt stod hjemmeundervisningen sterkt,

³³ Ibid.

³⁴ Kildal 1804, 1806.

³⁵ Kildal 1806: 72.

i forordet gjøres ingen forskjell på foreldre og lærere, og foreldrene nevnes først. Forfatteren gir både en begrunnelse for tekstutvalget, og for hvorfor boken er utgitt i to versjoner; en for *Drængebørn* og en for *Pigebørn*.³⁶ Han sier også noe om framgangsmåten ved bruk av boken, hvor han blant annet råder til at barna skal få skrive bokstavene ”med Kridt eller Kul paa Bord eller Bret”³⁷ samtidig som de lærer navnet på dem. Den såkalte skrive-lesemetoden i leseopplæringen ble som nevnt, først introdusert i Norge ca. 1850, så her var Kildal tidlig ute.

Forfatteren framstår dialogisk og argumenterende, samtidig som han omtaler mottakeren med respekt, og som en likeverdig: ”Denne min Bog, agtværdige Forældre og Lærere! Er i en ny og hidtil for det meste ubekjent Smag.”³⁸ Han vender seg direkte til leserne med tro på at de vil skjenke boken ”Eders Agtsomhed, og bruge den med Eders Børn! den torde med Tiden vinde baade Eders og deres Bifald.”³⁹ Leseren er altså selv i stand til å vurdere bokens kvalitet.

Forfatteren er klar over at boken har et uvanlig tekstutvalg for en abc-bok. Bruken av de hellige tekstene er å vanhellige dem, mener forfattere, og han har tillit til at hans lesere også deler dette synet: ”Eders Fornuft og god Smag tiltroer jeg det: at Herrens ti Bud, de værdige Troens Artikler og Daabens og Nadverens høitidelige Stiftelser, ere forgode til at tjene stammende, stottende Stave- og Læsebørn til første Læreklud.”⁴⁰ Argumentasjonen mot katekismeabc-ene er den samme som hos Grøgaard, men forfatteren inntar en mer diskuterende posisjon overfor sin leser, som han henvender seg direkte til; ”Eders Børn”, ”Eders Agtsomhed”, og som han tilkjenner både fornuft og god smak. Han framstår i forordet som en dialogisk orientert veileder overfor ”Foreldre og Ungdoms-Lærere.”⁴¹

Sammenfattende kan vi si at lærere og foreldre likestilles i Kildals bok, i Grøgaards bok er adressaten mere uklar, ut over å være den personen som skal lære barnet å lese. Grøgaards lesere stilles i en underordnet rolle, de skal belæres, hos Kildal er leserens rolle mer likeverdig med forfatteren. Grøgaards måte å skrive på er nok mer i tråd med det som var den vanlige relasjonen mellom en prest og lærebokforfatter på den ene siden, og en skoleholder og foreldrene på den andre i allmueskolens første tid.⁴² Metodiske råd i begge forordene viser til stavelsesmetoden, men Kildal anbefaler at elevene også skal få prøve seg på å skrive bokstavene. Begge argumenterer for brudd med den tradisjonelle bruken av religiøse tekster i leseopplæringen, om enn på noe forskjellig vis.

³⁶ Boken inneholder mange eksempelfortellinger og ”Ethvert Barn legger og helst mærke til sit Kjønns Feil og Dyder” mener forfatteren. En bok for henholdsvis jenter og gutter vil gjøre læringsutbyttet bedre for begge kjønn.

³⁷ Kildal 1804: upag. forord.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

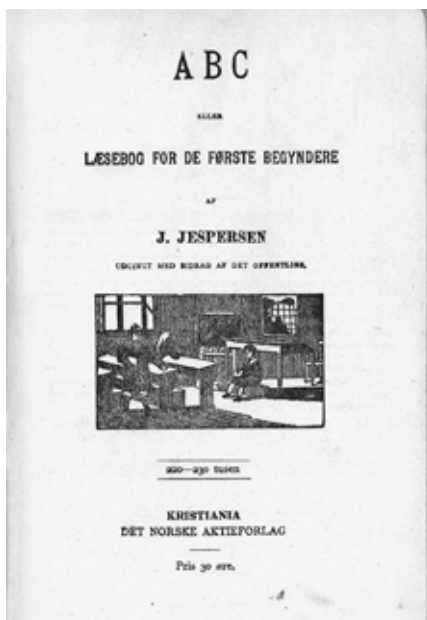
⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Se for eksempel Haandbog for Lærere i Omgangsskoler. Neumann, 1825.

Inkluderende forord fra sent på 1800-tallet

På slutten av 1800-tallet var antallet abc-bøker og lærebøker generelt økt betraktelig. To abc-bøker som har kommet ut i mange opplag og utgaver, kan representere abc-bøkene i denne perioden. Jesper Jespersens abc-bok med tittelen ”ABC eller læsebog for de første begyndere”⁴³ ble utgitt første gang i 1875 og kom senere i nye utgaver og opplag helt fram til på 1950-tallet. Boken er på 64 sider, og den har ingen illustrasjoner. Det fikk den først i den utgaven som kom i 1907. Den andre boken er Elling Holst og Anna Rogstads *ABC for skole og hjem* som kom ut i 1893.⁴⁴ Den er på 64 sider, og har mange små illustrasjoner. Også den kom i en rekke utgaver og opplag, i alle fall til et stykke inn på 1920-tallet. Metodisk bygger begge på lydmetoden kombinert med lese-skrivemetoden, og også når det gjelder tekstutvalget som blant annet inneholder eventyr og andre tekster fra folkediktningen, er de to ganske like.

Forsiden til to mye brukte abc-bøker fra slutten av 1800-tallet.

⁴³ Jespersen 1886 [1875]. Jesper Jespersen var inspektør ved Kristiania almueskole.

⁴⁴ Holst & Rogstad 1893. Anna Rogstad var lærerinne, en sentral kvinnesaksforkjemper, og Norges første kvinnelige stortingsrepresentant. Elling Holst er i dag mest kjent for å ha samlet en rekke barnerim, bånduller, regler og sangleker og gitt dem ut i boka *Norsk Billedbog for Børn*. Holst & Nielsen 1888.

Begge forord er på ca. $\frac{3}{4}$ side, de har tittelen ”Forord” og er undertegnet med dato og forfatternavn eller med ”Forfatteren” i tråd med sjangeren. Det framgår i alle fall indirekte at forfatterne vender seg til lærere; de forutsetter at leseren er en fagperson som kjenner både terminologi og metodikk innenfor leseopplæringen:

Denne bog er udarbejdet for at afhjælpe savnet af en nærmest paa almueskolens behov beregnet methodisk fremadskridende abc efter lyd- og skrivelæsemethoden. Jeg antager dog, at den i en forstandig læreres haand vil findes brugbar, ogsaa hvor skrivelæsemethoden anvendes med stavemethoden, eller hvor den almindelige stavemethode anvendes⁴⁵

skriver Jespersen. Han omtaler lyd- og skrive-lesemetoden i bestemt form, slik at den framstår som kjent og dermed ikke trenger nærmere forklaring. Han bruker videre i forordet fagterminologi som *antikva* og *latinsk skriveskrift* som kjente begreper for leseren, og han henviser til ”den til skolebrug autoridserede 7de udgave av Aars retskrivningsregler.”⁴⁶ Han skriver på en innforstått måte til sine likemenn.

Sitatet ovenfor viser at forfatteren ønsker å bidra til at en ny leseopplæringsmetodikk innføres i allmueskolen, samtidig som han også antar at boken kan brukes om lærerne ønsker å benytte den gamle stavelsesmetoden, eventuelt sammen med skrive-lesemetoden. Dette legger han også opp til ved å trykke de første stykkene to ganger ”anden gang med ‘antikva’, efter at de først for skrivelesemetodens skyld er trykket med latinsk skrivestil.”⁴⁷ Det er et eksempel på at leseopplæringsmetodikken var omstridt, og at forfatteren forsøker å legge til rette for begge tilnærminger for å komme lærere som tilhørte begge leire, i møte.⁴⁸

I forordet hos Holst og Rogsted er også mottakerne lærere, uten at det sies direkte. Forfatterne gjør saklig greie for hvordan boken er bygd opp ved hjelp av faglige betegnelser: ”Efter selvlydene og de flydende medlyd følger de haarde, derpaa de bløde, endelig h og j; hver indføres en for en og indøves i en kortere ordrekke.”⁴⁹ Problemet med å lage meningsfulle tekster med få bokstaver omtales: ”Saa tidlig som lydforraadets knaphed har tilladt det, har vi søgt at skaffe sammenhængende smaastykker. Vanskelighederne herunder vil man neppe ane uden selv at gjøre forsøget, især da det har gjældt at holde tonen saa barnslig

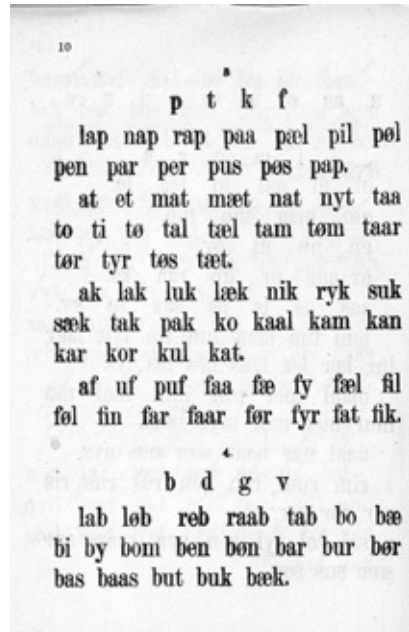
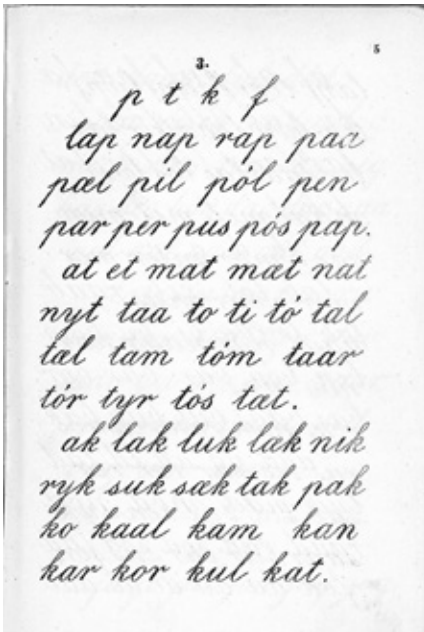
⁴⁵ Jespersen 1886: upag. forord

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Lignende eksempler finnes også i andre abc-bøker, Skjelbred 1999.

⁴⁹ Holst & Rogstad 1893: upag. forord.

De seks første tekstene i Jespersens bok gjentas i to varianter for at boken skal kunne brukes både med "gammel" og "ny" metodikk. Jespersen 1886.

og naturlig og samtidig saa ren norsk som mulig.⁵⁰ På slutten av 1800-tallet var kampen for norsk kultur og norsk språk viktig, og kanskje særlig blant seminarutdannede lærere der kampen for nasjonal identitet stod sterkt.⁵¹ Formuleringen *ren norsk* er nok et argument for bokens verdi i mange av disses øyne. Samtidig tyder ønsket om å anvende en *saa barnslig og naturlig* tone som mulig på en mer elevorientert tilnærming til tekstutformingen.

Sammenfattende kan vi si at forordene i disse to abc-bøkene fra slutten av 1800-tallet vender seg til lærere og ikke til foreldrene. Forfatterne er praktiserende lærere og betydelige forfattere av lærebøker og veiledende tekster for lærere. De formulerer seg likevel slik at leseren får en rolle som en likeverdig fagperson. De tar ikke opp methodediskusjon direkte, men er tydelig på parti med de metoder som var nye og moderne i samtiden, samtidig som i alle fall Jespersen åpner for at også en mer tradisjonell metode kan benyttes. Ønsket om et mer barnevennlig tekstutvalg som særlig er omtalt hos Holst og Rogstad, tyder på at elevens perspektiv og rolle etter hvert blir viktigere.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Hagemann 1992: 53-56; Thuen 2017: 68-69.

Forordet i *Pamfilius 2*. I likhet med mange samtidige læreverk for småskoletrinnet har denne boken dyr som gjennomgangsfigurer.

Inviterende forord ca. år 2000

I 1997 kom 6-åringene inn i skolen, og Norge fikk en ny læreplan. To av de seks abc-bøkene som ble utgitt i den forbindelse, har forord, henholdsvis, *Pamfilius: Norsk for alle 2* av Karin M. Sørsdal og *Felix Fabula leser 2* av Jorun Gulbrandsen og Grete Letting.⁵²

Forordene i begge bøkene har brevs form, de begynner med det uformelle "Hei" og er undertegnet med forfatterens fornavn: "Hilsen Karin"⁵³ "Hilsen Jorunn og Grete".⁵⁴

Det er en form som fungerer personlig og intimitetsskapende, og som bryter med den tradisjonelle forordsjangeren.

Forfatteren av *Pamfilius* vender seg til eleven appellerende og direkte: "Jeg håper du vil oppleve mye artig med Pamfilius, Oskar og Mathilde. Tenk den dagen du kan lese helt alene. Det blir flott. Stå på – du klarer det! Lykke til med 2. klasse!"⁵⁵ Her understrekes de "artige" opplevelsene som ligger foran, og eleven oppmuntres til å "Stå på". Formålet med forordet er ellers å introdusere de to gjennomgangsfigurene bamsene Oskar og Mathilde, og å forklare bokas tittel: "Pamfilius betyr yndling eller kjæledegge."⁵⁶ Hovedhensikten er emotiv, forfatteren ønsker å skape en god relasjon til leseren, og gode følelser for boken.

⁵² Sørsdal 1997, Gulbrandsen, Letting, & Haugsand 1997. 2-tallet skyldes at ABC-bøkene og leseopplæringen først ble introdusert i andre klasse, det første året skulle være et førskoleår, med mye lek og mindre fokus på formell lese- og skriveopplæring. Både disse og de andre abc-bøkene har egne lærerveiledninger.

⁵³ *ibid.*: upag. forord.

⁵⁴ Gulbrandsen, Letting & Haugsand 1997: upag forord.

⁵⁵ Sørsdal 1997: upag. forord.

⁵⁶ *Ibid.*

02xd05814

372.607 Fel/2

Hei!

Dette er leseboka som hører til læreverket *Felix Fabula 2*. Leseboka og bildeboka *Felix Fabula 2* kan du bruke sammen på denne måten: Teksten i leseboka er knyttet til bildet på tilsvarende side i bildeboka. For eksempel er side 2 – 3 i leseboka knyttet til side 2 – 3 i bildeboka.

Hvert oppslag (dobbeltside) er delt i tre nivåer:
Nivå 1 er for deg som skal lære forbindelse mellom lyd og bokstav. Her er også tegningene til god hjelp.
Nivå 2 er for deg som har begynt å lese. De enkle tekstene har ofte en sammenheng med bildene i elevboka *Felix Fabula 2*.
Nivå 3 er små tekster i ulike sjangre. Her er dikt, rim og regler, fortellinger, brev og faktatekster.

M
L E S
R

Hilsen Jorun og Grete

Forord i Felix Fabula 2. Den lille figuren er nok myntet på eleven, den knytter an til barnekultur og minneboksjangeren, der slike bokstavleker er vanlige.

Felix fabula leser 2. benytter seg også av direkte henvendelser til et *du*, som i noen tilfelle må være eleven: ”Nivå 1 er for deg som skal lære forbindelsen mellom lyd og bokstav.”⁵⁷ Teksten må imidlertid leses av en lesekyndig, og det framstår som noe uklart hvem dette *du* er: ”Hei! Dette er leseboka som hører til læreverket Felix Fabula 2. Leseboka og bildeboka Felix Fabula 2 kan du bruke sammen på denne måten: [...]”⁵⁸ Her er ord som *oppslag, nivå, sjangre, faktatekster*, ord som neppe er forståelige for begynnerleseren, selv om ordet oppslag er forklart med *dobbeltside* i en parentes. Det virker som forfatterne ikke helt har bestemt seg for hvem denne teksten skal ha som mottaker.

Mens tidligere forord vendte seg til den voksne som skulle introdusere barnet for lesekunsten, vender forordene i begge disse abc-bøkene seg i alle fall delvis til elevene. Læreboklæreren kommuniserer direkte med elevene, og kommunikasjonen med læreren er overlatt til lærerveiledningen, og etter hvert også til lærerveileterens nettsted. Dette er en tendens vi har sett i andre lærebøker på 1980- og 1990-tallet, for eksempel i en abc-bok som ønsker ”Velkommen i boka” på både norsk samisk og arabisk.⁵⁹ Lærebokforfatterne inntar en personlig og inviterende rolle overfor elevene ved å benytte brevformen og undertegne med det uformelle *Hei, Hilsen* og fornavn, trolig som et forsøk på å minske asymmetrien mellom forfatteren og elev-leseren.⁶⁰

Oppsummerende diskusjon

Så, hvordan speiler tre dykk i forord i abc-bøker over en periode på 200 år endringer i leseopplæringsmetodikken og i lærer- og elevrollen?

Diskusjonen om leseopplæringsens tekster kommer tydelig til overflaten i de to bøkene fra tidlig 1800-tall som argumenterer for et alternativt tekstutvalg til det som *menighetsskolen* stod for. Dette skulle senere bli ett av de store diskusjonstemaene i skoledebatten i forbindelse med loven av 1860, men kanskje først og fremst i lesebøkene, hvor striden om P.A. Jensens lesebok er det tydeligste eksempelet. De to forordene viser at spørsmålet var på agendaen allerede tidlig på 1800-tallet.

Diskusjon om tekster og leseopplæringsmetoder avspeiler seg i liten grad i forordene i abc-bøkene på slutten av 1800-tallet. Holst & Rogstad tar det for gitt at bokens lesere er enige med dem, mens Jespersen legger til rette for at også andre metoder enn de mer moderne kan benyttes. Dette viser at metodespørsmålet var komplekst og kan ses opp mot det faktum at det ble gitt ut svært mange abc-bøker på slutten av 1800-tallet. Mange av disse var katekismeabc-er som benyttet stavelsesmetoden og gjerne ble brukt i hjemmenes leseopplæring. Det fantes al-

⁵⁷ Gulbrandsen, Letting & Haugsand 1997: upag. forord.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Bech og Skorge 1997: upag. forord.

⁶⁰ Askeland et al. 2003: 175-176.

ternative bøker for dem som ikke var så oppdaterte og på parti med fremtiden, samtidig som en del av de nye og mer moderne bøkene også prøvde å ivareta flere metodiske tilnæringsmåter.

Metodediskusjonen fra slutten av 1900-tallet avspeiles som rimelig er, ikke direkte i forordene siden disse vender seg til elevene, men vekten på morsomme tekster og *artige* opplevelser med abc-boka, viser en tilnærming som vektlegger leselyst og tilpassede tekster framfor øvetekster.

Ser vi på lærer- og elevrollen, er de to forordene fra ca. år 1800 relativt forskjellige. Det eldste, Kildals abc-bok, vender seg tydelig til både lærere og foreldre, det er dialogisk og posisjonerer sin leser i en likeverdig rolle. Det andre er langt mer belærende og distansert, her taler presten til sine sognebarn, som kan være både foreldre og dem han har plukket ut og godkjent som skoleholdere. Det var mange prester som gav ut lærebøker for allmueskolen i dens første tid,⁶¹ og forord i lærebøker og andre veiledende tekster fra samme periode, tyder på at karakteristikken *Presten belærer sine sognebarn* kan være dekkende. Kildals bok er et unntak i så måte.

Går vi ca. 100 år fram i tid, er situasjonen en annen. Da overtar lærerne mer og mer som abc-bokforfattere,⁶² og disse lærerne vender seg gjerne til kolleger i forordene. De forutsetter leseopplæringsmetodikken kjent. Metodisk er de moderne og forutsetter at den lesende læreren også er det, selv om i alle fall enkelte åpner for mer tradisjonelle tilnæringsmåter, og at kanskje ikke alle lærere følger med i metodeutviklingen. Slik er de med og bygger opp et fagfellesskap og bidrar til læreryrkets profesjonalisering. Kanskje er det mulig å forstå kampen mellom den gamle stavelsesmetoden og de nyere leseopplæringsmetodikken som lærerne møtte på seminarene, i lærermøter og i tidsskrifter beregnet på lærere som et ledd i lærernes profesjonsbygging. Ikke hvem som helst kan lære barn å lese! I den sammenhengen blir rådet vi har sitert ovenfor om at barna skulle komme ”ganske uforberedte i Læsning”⁶³ på skolen mer forståelig. Leseopplæring var en profesjon, og forordene framstår som en arena, der kollegaer utveksler råd og erfaringer.⁶⁴

Eleven som adressat i forord i lærebøker er en ny praksis fra slutten av 1900-tallet og kan forstås som en del av den elevdiskursen, som var dominerende i skolen. Leseren i de to abc-bøkene fra perioden, tiltales med *hei*, forfatterne undertegner med sine fornavn, eleven loves *artige* opplevelser. I artik-

⁶¹ Av de første ti abc-bokforfatterne som vi kjenner yrket til, var fire prester og seks lærere. Da er vi kommet fram til 1852. Skjelbred 1999: 56.

⁶² 16 av abc-bøkene utgitt i perioden 1850 til 1900 har lærere som forfattere, mens bare tre er forfattet av prester. Mange abc-bokforfattere har imidlertid ikke oppgitt yrke. Skjelbred 1999: 395-405.

⁶³ Smith [1849]: upag. etterord.

⁶⁴ Se også Skjelbred 2010: 66-67.

kelen ”Lærebokstemma i tre generasjonar”⁶⁵ undersøker tekstforskeren Aslaug Veum skribentrollen i tre lærebøker i historie/samfunnsfag i perioden 1945 til 2006. Et funn er at ”bruken av språklege strategiar for å skape nærleik og involvering, som personleg tiltaleform og spørjande framstillingsform, er utvida” i perioden.⁶⁶ Grunnene til denne utviklingen kan være flere, Veum peker blant annet med referanse til Norman Fairclough på en økende *konversasjonalisering*⁶⁷ i det offentlige språket mer generelt. Det kan være en årsak. Men en annen årsak kan være at det reformpedagogiske slagordet *ansvar for egen læring* fra slutten av 1900-tallet førte til at lærebøkene i større grad adresserte elevene direkte, og at læreren ble mer eller mindre overflødig, eller en som kun skulle tilrettelegge for arbeidet med læremidlene.⁶⁸

Kanskje kan vi si at forfatterrollen i de forordene vi har sett på går fra å være belærende til å bli inkluderende og til slutt inviterende, mens lærerens rolle endrer seg fra å være den som blir belært, til en likeverdig kollega, for til slutt å bli relativt usynlig, samtidig som eleven løftes fram. Om dette er en tendens som vil fortsette når digitale læremidler med individuelle løsninger blir stadig mer vanlig, gjenstår å se.

Summary

This article investigates prefaces in primary readers (“ABC” books) published in Norway for use in compulsory education. Guiding texts such as prefaces, produced for teachers and accompanying textbooks and teaching materials, can provide interesting insight into didactical and methodological thinking and the role of the student and teacher in both a contemporary and historical perspective. In this article, prefaces from the years around 1800, 1900 and 2000 are investigated to highlight changes in the relationship between the author and the teacher/reader. The development of the methodological approach to early reading, and the role of parents in teaching children reading skills, are also commented on. The main findings are that the writer’s role has changed from being an advisor to being a colleague and then to being someone who addresses the student directly without referring to the teacher at all. These findings correspond largely to other descriptions of the classroom teacher’s role in student textbooks over the last 30 years; and one might ask what this means in the perspective of the new digital media revolution in teaching material in schools.

⁶⁵ Veum 2013.

⁶⁶ *ibid*: 32.

⁶⁷ *ibid*: 33, Fairclough 1995: 9.

⁶⁸ Et sitat fra en lærerveiledning til en norsk bok utgitt for ungdomstrinnet i 1998, synliggjør dette: “Et bærende prinsipp for de fleste kapitlene har vært at elevene selv skal kunne arbeide med stoffet uten for mye veiledning fra læreren. Dette er et bevisst valg for å fokusere på elevene og deres læring, ikke læreren og hans eller hennes evne til å undervise. Med andre ord fokuserer vi sterkt på ansvaret for egen læring.” Bonde et al. 1998: 5

Dagrun Skjelbred, f. 1946, cand.philol. i nordisk fra Universitetet i Oslo 1975, dr. philos. 1999 på avhandlingen «... de umisteligste Bøger. En studie av den tidlige norske abc-tradisjonen». Professor emeritus i tekstvitenskap ved Universitetet i Sørøst-Norge. Har arbeidet med studier av læremidler, og lese- og skriveopplæring. Noen publikasjoner: *Norsk lærebokhistorie Allmueskolen-folkeskolen-grunnskolen 1739-2013* (2017), sammen med N. Askeland, E. Maagerø og B. Aamotsbakken, *Fra fadervår til facebook* (2010), *De mangfoldige realfagstekstene* (2010), sammen med E. Maagerø. *Pedagogiske tekster for kommunikasjon og læring* (2004), sammen med S. Selander.

Litteratur

Kilder/Primærlitteratur

- Grøgaard, H. J. (1815). *ABC*. Christiansand: H. Th. Bachruds Enke.
- Gulbrandsen, J., Letting, G., & Haugsand, R. (1997). *Felix Fabula leser*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Holst, E., & Rogstad, A. (1893). *ABC for skole og hjem*. Kristiania: Dybwad.
- Jespersen, J. (1875). *ABC eller Læsebog for de første Begyndere*. Kristiania: Forlagt af P. T. Mallings Boghandel.
- Kildal, S. (1804). *Øvelse-Bog til Bogstav-Kjendskab, rigtig Staven og Retlæsning*, bestemt til Vejledning for Forældre og Ungdomslærere, som ville komme deres vigtige Kald ihu; at anføre Børn paa en fornuftig Maade til at læse, tænke og frygte Gud. Til Brug med Drængebørn. Andet forbedrede og omarbeidede Oplag. Bergen: Trykt i Hs Kongel. Majests. privilegerede Bogtrykkerie hos R. Dahls Efterleverske
- Kildal, S. (1806). *Øvelses-Bog til Bogstav-Kjendskab, Riktig-Staven og Ret-Læsning* bestemt til Vejledning for Forældre og Ungdomslærere, som ville opfylde deres vigtige Kald: at anføre deres Børn paa en fornuftig Maade, til at læse, tænke og frygte Gud. Til Brug for Pigebørn. Andet forbedrede og omarbeidede Oplag. København: Trykt paa Forfatterens Forlag
- Sørsdal, K. M. (1997). *Pamfilius 2 ABC*. [Oslo]: Aschehoug.

Litteratur

- Aase, L. (2015). Noen diskurser i norskfaget 1970 - 2010. *Norsklæreren*, 1, 33-38.
- Anonym (1804). *ABC*. Christiansand: Peder Høeg.
- Asdal, K., Gundersen, T. R., & Jordheim, H. (2008). *Tekst og historie: å lese tekster historisk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Askeland, N., Otnes, H., Skjelbred, D., & Aamotsbakken, B. (2003). *Tekst i tale og skrift: innføring i tekstarbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bech, K., & Skorge, T. (1997). *Andreklasseboka*. Oslo: Gyldendal.
- Dokka, H.-J. (1967). *Fra allmueskole til folkeskole: studier i den norske folkeskoles historie i det 19. hundreåret*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: the critical study of language*. Harlow: Longman.
- Fairclough, N. (2015 [2001]). *Language and power* (3rd ed. utg.). London: Routledge.
- Feragen, A. M. (1860). Den først Undervisning i Læsning. *Den norske Folkeskole*, 204-207.
- Forordning. (1739). *Forordning, om Skolerne paa Landet i Norge, Og hvad Klokkerne og Skoleholderne derfor maa nyde*. København: Friderichsberg den 23. Januar.
- Genette, G. (1997 [1987]). *Paratexts: thresholds of interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hagemann, G. (1992). *Skolefolk: lærernes historie i Norge*. [Oslo]: Ad notam Gyldendal.
- Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. I. M. (2004). *An introduction to functional grammar*. London: Arnold.
- Hofstad, G. (1872). Om Lydmethodens Indførelse i Almueskolen. Et Foredrag, holdt paa Lærermøde paa Hamar. *Den norske Folkeskole*, 13. April, 113-114.
- Holst, E., & Nielsen, E. (1888). *Norsk billedbog for børn : Ny samling*. Christiania: Cammermeyer.
- Johansson, E. (1977). *The History of literacy in Sweden* (Vol. 12). Umeå: The University.
- Kulbrandstad, L. I. (2018). *Lesing i utvikling: teoretiske og didaktiske perspektiver 2. utgave*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Lov om Almueskolevæsenet (1860). *Lov om Almue-Skole-væsenet paa Landet. Stockholm Slot den 16de Mai 1860*. Christiania: Grøndahl.
- Maagerø, E. (2005). *Språket som mening: innføring i funksjonell lingvistikk for studenter og lærere*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mønsterplan (1987). *Mønsterplan for grunnskolen*. Oslo: Kirke- og undervisningsdepartementet/Aschehoug.
- Neumann, J. (1825). *Haandbog for Lærere i Omgangsskoler*. Bergen: Trykt paa Forfatterens Forlag hos Chr. Dahl.
- Normalplan (1939). *Normalplanen for byfolkeskolen* Oslo: Kirke- og undervisningsdepartementet.
- Selander, S. (1994). Pedagogiska texter och retorik. I S. Selander & B. Englund (Red.), *Konsten at informera och övertyga. En antologi om pedagogik, text och retorik*. Stockholm: LHS-förlag.
- Skjelbred, D. (1999). "de umisteligste Bøger": en studie av den tidlige norske abc-tradisjonen. Oslo: Faculty of Arts Unipub.
- Skjelbred, D., Askeland, N., Maagerø, E., & Aamotsbakken, B. (2017). *Norsk lærebokhistorie. Allmueskolen - folkeskolen- grunnskolen 1739-2013*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Smith, L. ([1849]). *Skrive- og Læse-ABC med Billeder* Trondhjem: Litograf Urbye og Udgiveren.
- Steinfeld, T. (1986). *På skriftens villkår: et bidrag til morsmålsfagets historie* (Vol. [33]). Oslo: Landslaget for norskundervisning / Cappelen.
- Thonboe, P. (1814). *ABC ved Brug i Almueskoler*. Christiania: C. Grøndahl.
- Thuen, H. (2017). *Den norske skolen: utdanningssystemets historie*. Oslo: Abstrakt forlag.
- Vormeland, S. (1970). *med a og b til alabama*. Oslo: Det Norske Samlaget Lt.
- Haraldso, B. (1989). 1739-1850 Det stille hundreåret: menighetsskolens tid. I B. Haraldso (red.), *Kirke - skole- stat* (s. 10-43). Oslo: IKO-forlaget.
- Skjelbred, D. (2008). Tidlig lesing i Norden. Hva forteller de pedagogiske tekstene? I B. Aamotsbakken & S. V. Knudsen (red.), *Tekster som flytter grenser. Staffan Selanders pedagogiske tekster*. (s. 98 – 112) Oslo: Novus.
- Tveit, K. (2009). Skolesatsinga på sørlandsbygdene dei første hundra åra etter innføringa av allmueskolen. *Årbok for norsk utdanningshistorie*, 26 (s. 42-62).
- Veum, A. (2013). Lærebokstemma i tre generasjonar. I N. Askeland, E. Maagerø & B. Aamotsbakken (red.), *Læreboka* (s. 19 - 34). Trondheim: Akademisk forlag.